

Vedels og Syvs danske viser i norsk tradisjon

Vedel på Ven

Den vesle øya Ven (Hven) midt i Øresund er ein fredeleg ferieidyll med grønne og opne landskap, sandstrender og sykkelstigar. Øya er svensk, og det har den vore sidan freden i Roskilde (1658) som markerte ein nesten total kollaps for Danmark-Noreg, med tap ikkje berre av Ven, men av dei danske landskapa Skåne, Halland og Blekinge. Noreg miste Båhuslen og Trondheims len. Krigen heldt fram i to år. Ved freden i København (1660) kom Trondheims len på norske hender igjen. Sidan Stockholms blodbad (1520) og reformasjonen (1536/37) hadde det rådd meir eller mindre permanent spenning, fiendskap og rivalisering mellom Danmark-Noreg og Sverige. Kampen gjekk ikkje føre seg berre med våpen. Også ordets makt vart teken i bruk. Balladar, viser, skrivne dokument vart ein viktig del i den nordiske rivaliseringa.

Sommaren 1586 var historikaren Anders Sørensen Vedel på besøk i astronomen Tycho (Tyge) Brahes observatorium på Ven. Vedel var då ein mann i sin beste alder. Han var fødd i Vejle i 1542, der faren var kjøpmann og rådmann. Han hadde råd til å la sonen studere teologi, først i København, seinare også i Leipzig og Wittenberg. Etter at Vedel hadde teke eksamen, vart han tilsett som hoffpredikant i hovudstaden. Her skaffa han seg gode kontaktar, blant dei kanslaren Johan Friis og historikaren Arild Huitfeldt, som seinare kom til å skrive den første Danmarks-historia på dansk. I 1577 gifte Vedel seg med dotter til historikaren Hans Svaning frå Ribe. Vedel gjekk med planar om å skrive eit dansk historieverk, og han fekk dessutan ei stilling ved domkyrkja i Ribe. Etter at svigerfaren var død, bygde Vedel opp eit privatbibliotek og dreiv jamvel eit lite hustrykkeri. Men med Danmarks-historia gjekk det ikkje etter planen, og han måtte overlata dette arbeidet til andre (Lundgreen-Nielsen, 2002, s. 167–173).



Anders Sørensen Vedel var prest og historikar og hadde store planar om å skrive ei dansk historie. Denne oppgåva gjekk til andre, i staden blir Vedel hugsa for *Hundreviseboka* (1591), ei ballade- og visesamling som kom i mange opplag. *Hundreviseboka* fekk eit tillegg på hundre viser då Peder Syvs *Tohundrevisebok* kom på marknaden (1695). Desse to visebøkene og skillingstrykk baserte på dei, fekk stor inverknad på den norske visetradisjonen.

Samtidig med Vedel oppheldt den danske dronninga Sophie av Mecklenburg-Schwerin og følgjet hennar seg på Ven. Ein storm gjorde det utilrådeleg å ferdist på sjøen, og dermed fekk Vedel og dronninga heile tre dagar til å samtala om viser, det var eit emne dei begge interesserte seg for. Dronninga skal ha oppmuntra Vedel til å gje ut dei visene han alt hadde samla, i trykt form, og det skjedde nokre år seinare (1591). Det var altså på Ven den første trykte ballade- og visesamlinga i Norden vart planlagt.

Som vi kunne vente, er Vedels visesamling tileigna dronninga: «Stormectige, Høybaarne Førstinde oc Frue, Frue Sophia». Vidare skriv Vedel:

DET bliffuer nu paa denne neruærendis Tid Fem Aar, Allernaadigste Droning, at eders Naade vaar paa Huen, at beseer hues merckelige oc nyttige Instrumenter oc anden adskillig Arbeid, Erlig oc Velbyrdig Mand Tyge Brahe til Knudstrup, der haffuer ladet forferdige, met wsigelig stor Wmage oc Bekaastning, til at forfare [granske] Himmelens, Planeternis oc Stiernernis Løb etc. [...]. Oc der eders Førstelige Naade haffuer saadant altsammen flitteligen met stor Lyst oc Forundring beseet, oc maatte der end da for Storm oc Uveyr skyld, fortøffue [vente] indtil paa den Tredie Dag, er der offuer Borde allehaande viss Tale oc Snack sig begiffuen.

Iblant andet haffuer den gode Mand, Tyge Brahe min gunstige Herre oc gode gamle Ven, ocsaa rørt [tala] noget hoss eders Naade, om min Person, som der da ocsaa wuerdig vaar offueruærendis, at jeg haffde vore Danske Historier vnder Hender, oc end ocsaa beflittet mig at samle tilhaabe i nogle Bøger mange gamle Danske Viser, til huilcke E. N. loed sig formercke at haffue synderlig Lyst oc Behagelighed at læse [...] (Rubow [utg.], 1926, s. 1–2).

Av Vedels tileigning kan vi slutte oss til at dronninga har vore på Ven, der ho har blitt vist rundt i Tycho Brahes observatorium. Brahe sette varige spor etter seg i astronomien og oppdaga bl.a. viktige ting om månen, som han må ha studert nøye. Krateret *Tycho* på måneoverflata er oppkalla etter han. Tycho Brahe var son til adelsmannen Otte Brahe og dronning Sophias hovmeisterinne, Beate Bille. Truleg har nettopp Beate Bille hatt ein finger med i spelet både når det gjeld planlegginga av dronning Sophias studietur til Ven og visediskusjonen. Beate Bille har etter alt å dømme vore interessert i viser, ein av brørne hennar var Jens Bille, og etter han er det overlevert eit visemanuskript: Jens Billes handskrift (visebok). Nedanfor analyserer eg ein kjend visetekst frå dette handskriftet. Når Vedel kallar Tycho Brahe sin «gode gamle Ven» har det truleg samanheng med at han var privatlærer for Brahe i 1560-åra då Brahe studerte i Leipzig. Vedel var berre fire år eldre enn astronomen.

Vedels og Syvs visebøker er sjølvstøtt først og fremst viktige danske verk. Men sidan desse bøkene kom ut i dansketida, då alt vesentleg som skjedde på litteraturens og kulturens område vart avgjort i København, høyrer dei

også med i *norsk* litteraturhistorie. Bøkene fekk eit stort publikum i Noreg, og dermed stor innverknad på den norske ballade- og visetradisjonen. Vedels og Syvs viser og skillingstrykk som bygde på visebøkene deira, vart kopierte og utanåtlærte, og fungerte som referanseverk for mange balladesongarar. Men før Vedels tid (og truleg etter) skjedde det viseimport *til Danmark* frå det vestnordiske området, frå Noreg og Færøyane. Dette er mindre kjent, og ikkje så lett å oppdaga, særleg av språklege grunnar.

Det har heller ikkje vore så enkelt å tenkje seg at noko slikt kunne skje. Situasjonen då moderne balladeforskning vart grunnlagt på 1800-talet, var at Noreg hadde vore lydrike under Danmark sidan reformasjonen i 1537. Skriftspråket i Noreg var dansk, den norske eliten dansk eller dansk-norsk. Var det i det heile tenkjeleg at det frå eit – sett frå København – perifert land som Noreg kunne koma balladar til eit land der balladediktninga – «folkeviserne» – stod så sterkt som i Danmark? Danske balladeforskarar har ikkje vore nemneverdig interesserte i denne problemstillinga. Ikkje norske heller, for den saks skuld. Men faktum er at Vedels og Syvs visebøker inneheld fleire opphavleg vestnordiske og norske viser, språkleg justerte og lagt til rette for danske lesarar. Denne problematikken har etter mitt syn allmenn interesse, språkleg og kulturpolitisk.

Endeleg må særleg Vedels visebok oppfattast ikkje berre som ei visebok i trong tyding, men som eit kulturpolitisk dokument. Viseboka formidlar Vedels syn på språk, religion, kultur og til ein viss grad politikk, i nøye samsvar med danske styresmaktens krav. Den danske kulturpolitikken var ikkje til fordel for Noreg. I det følgjande trekker eg fram nokre sider ved den, særleg når det gjeld språk, litteratur og bokutgjeving. I dette biletet har også Vedels og Syvs viser sin plass.

Hundreviseboka

Den lange, omstendelege og tidstypiske tittelen på Vedels visebok lyder:

It Hundrede vduaalde Danske Viser /
Om allehaande Merckelige Krigs Bedriff /
oc anden seldsom Euentyr / som sig her vdi Riget/
ved Gamle Kemper / Naffnkundige Konger oc ellers forneme Personer
begiffuet haffuer / aff arilds tid indtil denne neruærendis Dag.

Vedels visebok har seinare gjerne vore kalla *Hundreviseboka*. Den kom ut i Ribe, Vedels heimby (1591). Ei rad nye opplag følgde i åra frametter: 1595, 1609, 1619, 1622, 1632, 1643, 1655, 1664, 1671 (Henningsen, 1959, s. 59–66). Sett frå norsk side er det interessant at 1664-utgåva vart trykt i Kristiania hos den privilegerte boktrykkaren Mickel (Mikkel) Thomessøn, som dreiv verksemda si i byen frå 1650-åra til slutten av 1680-åra. Den norske utgåva er elles den mest kommersielle av alle Vedel-utgåvene, med mengdevis av trykk- og andre slurvefeil (Henningsen, 1959, s. 78).

Forleggjaren for det siste opplaget av *Hundreviseboka* (1671) – før Syvs dobbelt så store bok overtok (1695) – heitte Christian Cassuben. Han var ein innvandra mecklenburgar, og som forleggjar i København hadde han stor suksess. Cassuben hadde vore kommisjonær i fleire norske byar, deriblant Bergen, Trondheim og Drammen. Han skal ha vore ein driftig forretningssmann i bokbransjen, men også omsynslaus, og brydde seg ikkje stort om forfattarinteresser. Den bergenske salmediktaren Dorothe Engelbretsdatter kallar Cassuben

It glubsk, vanartig, u-forskammed Menniske der ikke tør være Naffned bekiendt, understod sig, for slem Vindings skyld, at trycke Bogen efter, paa Fuskervis. Hvo der gjør ondt skyer Lyset. Hand ikke aleene udelucte Melodiene, men forsmeedelig skamskiendte Sangene saa halffve Vers er forvendt, Ordenis Meening forandret, og Poesis paa mange Steder forderffved, Gud til Vanære de Enfoldige til Forvildelse (Tveterås, 1950, s. 36–37, 47–50).

Dorothe Engelbretsdatter hadde i 1678 gjeve ut salmesamlinga *Siaelens Sang-Offet*. Det var den første boka ho gav ut, og samstundes den første boka av ein norsk forfattar som vart trykt i Noreg. Det seier ein heil del om Noregs stilling som lydrike at den første norsk-trykte boka ikkje såg dagens lys før 200 år etter at boktrykkarkunsten var oppfunnen. Dorothes populære salmesamling vart først trykt hos ovannemnde Michel Thomessøn, og det er utgåva hans Cassuben tydelegvis har laga eit sjuskete ettertrykk av.



Dorothe Engelbretsdatter var salmediktar, fødd i Bergen. Ho er bl.a. kjend for samlinga *Siælens Sang-Offet* (1678). Dette er den første boka av ein norsk forfattar som vart trykt i Noreg, 200 år etter at boktrykkarkunsten vart oppfunnen. Ein av salmane hennes er framleis i allmenn bruk og står i *Norsk salmebok* (2013): «Dagen viker og går bort».

I forordet til lesaren drøfter Vedel kva dei gamle visene, «disse vore Danske Poetiske Dict», handlar om, og kva verdi dei har. Som Horats legg han vekt på at det ikkje berre er underhaldning og tidsfordriv visene kan tene til, men også nytte og gagn. For det første fortel visene om historiske hendingar som elles lett vil gå i gløymeboka: «gamle Historiske Bedriff, som vdi fordom tid skeed ere». Vedel kjem her inn på skaldane som i sine dikt var opptekne av å formidle historiske hendingar, «hine gamle Skialdrer (som de kaldis paa gammel Dansk eller Norsk Maal) ». Formuleringa er kryptisk og kan tyde på at Vedel ikkje skil klart mellom dansk og norsk, eller helst at norsk er ei forvrengd form av dansk. Vedel meinte rett og slett at norrønt språk var det same som eldre tiders dansk, og at norrøne tekstar derfor var skrivne på (eldre) dansk. Nordmennene hadde ikkje sjølve noko eige språk, slik Vedel ser det (Rian, 2014, s. 452–453).

Vidare inneheld visene skildringar av personar som lesarane kan identifisere seg med, strekke seg etter og lære av. Dette er ein god ting, og det er heller ikkje så ille at det motsett finst flust med vonde og syndige personar. Desse kan nemleg stå som skrekkbilete til åtvaring for oss alle, formanar Vedel: «Thi huad mand met Synden faar, det met Sorg og Skam bortgaar.» Eit tredje viktig punkt gjeld det faktum at dei gamle visene inneheld mykje interessant kunnskap om skikk og bruk i gamle dagar, om giftarmål, opp-

seding, gravferder og mangt anna. Dei danske forfedrane «haffuer væren trofaste i Ord oc Gerning, saa at det haffuer været ickun ney oc ia met huad som de loffuede huer andre».

Slik er det dessverre ikkje alltid nå for tida, men i Danmark står det heldigvis bra til, for «Gud være loffuet her er end nu intet at klage i denne maade iblant oss Danske». Endeleg trekker Vedel fram språket som ein viktig grunn til å lesa og syngje dei gamle visene: «Det er, for de herlige gamle Danske Gloser oc Ord, for hin skøne Sprog og runde Tale, oc for den artige Compositz oc Dict i sig selff. Huilcket alt sammen findis vdi disse gamle Viser paa den beste manire» (Rubow [utg.], 1926, s. 13–18).

Dette gamle og rike språket er dessverre ikkje vanleg lenger, understrekar Vedel, som elles finn det nødvendig å seia noko om fantastiske og ikkje-realistiske innslag i visene. Enkelte kunne kanskje finne på å laste utgjevar og viser for slikt, og hevde at det er unyttig kunnskap. At det finst såkalla «Fabel» i visene, står ikkje til å nekte. Men slik har det alltid vore, ikkje minst i den klassiske greske og romerske litteraturen. Det er verken mogleg eller ynskjeleg å forby «denne Poetiske Art og Frihed», skriv Vedel. Men det gjeld å halde fast på at «Guds Hellige Ord» er viktigare enn alt anna. Jamført med Guds ord må sjølv sagt visene koma i andre rekke (Rubow [utg.], 1926, s. 18–19).

Vedel har ordna visene i tre grupper, etter emne og hovudaktørar. Han byrjar med gamle kjempeviser, «huad deris Kamp, Fect oc anden deslige Idret været haffuer». Når det gjeld den historiske sanninga i slike viser, er det grunn til å vera skeptisk, for «vide end oc smaa Børn, at der er en føje ting at lide paa», kommenterer han (Rubow [utg.], 1926, s. 27). Om andre og tredje visegruppe skriv Vedel:

Den Anden Part er om Kongernis Bedriff oc den Deel som dennem komer ved, vdi Besynderlighed oc allermest om vore egne Danske Konger oc Dronninger, om huilcke wi skulle faa nogle smucke gamle Viser at høre. Vdi den Tredie Part aff denne Bog, sette wi Adelske Personers oc andre merckelige Mendis Bedriff oc seldsomme Euentyr som sig her i Riget begiffuet haffuer (Rubow [utg.], 1927, s. 181).

Jamvel om Vedel altså plasserer konge- og dronningvisene i andre del av viseboka, finn han det rett å begynne med eit oversyn i vise-form over alle

kongar som har styrt i Danmark. Dette er sjølvsgagt inga tradisjonsvise, men etter alt å døme eit dikt som Vedel har laga sjølv (Lundgreen-Nielsen, 2002, s. 206). Vedel fortel at den første danske kongen, *Dan*, regjerte på kong Davids tid (det høver sjølvsgagt perfekt at kongerekka i ei visebok med 100 viser består av 100 kongeportrett). Vedel let kongane presentere seg sjølve:

DAN. Første Koning vdi Danmarck
 Det Aar som Daudid vdi Jødeland,
 Bleff fød, oc Saul den kloge Mand,
 Paa andet Aar monne regere:
 Da bleff ieg vaald saa dapper [tapper] en Held
 Kong Dan, at tage denne store Veld,
 Danmarckis Krune at bære
 (Rubow [utg.], 1926, s. 31).

Det er altså ei ærerik dansk fortid Vedel presenterer, men det heile er fri fantasi, og eigentleg eit svar som danske styresmakter hadde bestilt, på Johannes Magnus' verk *Historia de omnibus Gothorum Sueonumque regibus* (1554). Her «påviser» den svenske historikaren at danskane stammar frå svenskane, og at svenskane er ætlingar etter gotane. Dei sistnemnde var det som i si tid vandra ut frå Sverige (jf. Götaland, Gotland) og gjorde ende på Romarriket, heiter det hos Johannes Magnus. Den svenske kongerekka går attende til sonesonen til Noa, ifølgje Johannes Magnus.

Vedels visebok får ved tileigninga til dronninga og den lange innleiande kongepresentasjonen i diktform eit sterkt nasjonshevdande preg. Noko anna ville også vore utenkjeleg. Då boka kom ut, var det ikkje gått meir enn om lag 20 år sidan den nordiske sjuårskrigen var over. Det var nære på at Noreg då hadde blitt eit *svensk* og ikkje eit *dansk* lydrike. Svenskane hadde jamvel fått norsk støtte i Trøndelag, det var altså god grunn til å vera på vakt ikkje berre mot den svenske arvefienden, men også mot nordmennene, som ikkje var til å lite på. Nordmennene hadde dessutan slutta opp om den siste katolske erkebispem, Olav Engelbretsson, og måtte derfor vurderast som suspekta også på religionens område. Det dansk-nasjonale og antikatolske går som ein raud tråd gjennom Vedels visebok. Så var då også viseboka tenkt som noko meir enn ei visebok i snever tyding. Visene skulle brukast som kjelder og stø opp under framstillinga av den danske historia.

Om visetekstane skriv Vedel at han gjengjev dei trufast, korrekt og utan vesentlege endringar:

Thi ligeruiss [på same vis] som wi haffue funden dem for oss, saa leffuere wi dem fra oss igjen. Men er her noget rettet oc forbedret enten paa Rimene eller i andre maade, met den ringe Fortegnelse, som er lagd til huer Vise, det kand være en føje ting, oc Meningen er dog bleffuen den som vaar tilforn (Rubow [utg.], 1926, s. 20).

Når det er mogleg å kikke Vedel i korta, er det fordi mesteparten av underlaget han byggjer på i *Hundreviseboka*, er kjent og framleis eksisterer. Den danske viseforskaren Agnes Agerschou har gjort ein grundig analyse av *Hundreviseboka* med tanke på språklege endringar Vedel kan ha gjort. Det viser seg at Vedel grip inn i tekstane, han normaliserer ortografien, justerer skrivemåten i retning aust-dansk, endrar ord- og bøyingsformer slik at dei svarar til det han oppfattar som tradisjonell visestil, innfører typiske «folkevisord» der han meiner det høver, rettar på rim (Lundgreen-Nielsen, 2002, s. 176). Det er vidare klart at Vedel har dikta linjer og strofer på eiga hand.

Vedels underlag, kjeldene hans, består av fire omfangsrike band der Vedel sjølv og medhjelparane hans har skrive inn viser. Vi veit ikkje korleis visene er blitt samla. Dreiar det seg om oppskrifter frå levande samtidstradisjon? Er det avskrifter etter andre og ev. eldre skriftlege dokument? Kor mykje er dansk materiale? I kor stor grad dreiar det seg om opphavleg norsk og vestnordisk visemateriale? I kva grad kan andre viseinteresserte i samtida, som medlemmer av den danske adelen, ha skaffa Vedel viseoppskrifter? Dette er problemstillingar ein bør ha i mente. Av Vedels opphavleg fire underlagsband eksisterer framleis tre. Det er Svanings handskrifter I og II og vidare det såkalla Rentzells handskrift (DgF XII, s. 309–311, 321–325). Nemninga *Svaning* refererer til Vedels svigerfar, Hans Svaning, mens *Rentzell* truleg er etternamnet på ein av Vedels om lag 30 skrivarar, Valentin Rentzell. Det fjerde bandet har gått tapt. Det har truleg innehalde avskrifter av tekstar i adelsvisebøker, slik også Svanings handskrifter I og II gjer (Lundgreen-Nielsen, 2002, s. 204).

Ut med papismen

Nedanfor skal vi sjå nærmare på ei av visene i Vedels andre avdeling, som altså dreiar seg om kongar og dronningar. I denne gripande dronning- og kongevisa kan vi studere korleis Vedel med nokre enkle grep gjer teksten religiøst korrekt, etter reformasjonen. Vedel kallar visa «Dronning Dagsmars dødelige Affgang». Av Svend Grundtvig fekk visa tittelen «Dronning Dagsmars død» (TSB C 6), ein tittel som også blir brukt i *The Types of the Scandinavian Medieval Ballad*. Vedels utgangspunkt er her Svanings handskrift II, noko som gjer at vi kan jamføre dei to tekstane på relativt sikkert grunnlag (DgF III, s. 207–212).

«Dronning Dagsmars død» er ein historisk ballade. Det vil ikkje seia at visehandlinga i alle detaljar svarar til det vi veit om realitetane, tvert imot er det meste fiksjon. Hovudpersonen er den danske dronninga Dagmar av Bøhmen, gift med Valdemar II (Valdemar Seier). Ho døydde i 1212. Svend Grundtvig meinte at dei danske historiske balladane hadde blitt til i samtida – «hvis en Tildragelse ikke finder sin Sanger i sin Samtid, bliver der aldrig nogen Folkeviser af den» (DgF III, s. VI). Dette vil seia at «Dronning Dagsmars død» skulle vore dikta tidleg på 1200-talet, kort tid etter at dronninga var død. Men på denne tida eksisterte ikkje balladesjangeren. Balladen er altså dikta lenge etter dette, og noko vesentleg historisk poeng kan det ikkje godt seiast at teksten inneheld. Dess større rolle spelar religionen, kristendomen som motiv. Dronninga ligg i barselseng, og det ser ikkje ut til at ho kan overleva fødselen. Det blir sendt bod på kongen, som sprengrir for å nå fram i tide. Men Dagmar er alt død når han endeleg står ved sjukesenga. I si fortvilning oppmodar kongen alle «iomfruer oc møer» som er til stades, om å be for Dagsmars sjel, slik at ho kan få vende attende til livet og tala med kongen.

Dette skjer verkeleg. Eit viktig poeng som ligg mellom linjene, er at sidan dronninga har vore i skirselden, i den andre heimen, veit ho meir enn dei levande om kva som er rett og klok framferd. Kongen bør altså merke seg det ho kan fortelja. Dronninga seier først at kongen skal setja fangar på frifot og gje dei fredlause fred. Og han skal halde seg unna «Biengierd» – fordi «hun er saa besk en blomme». Men seinare kom Valdemar likevel til å ta «Biengierd», Berengaria av Portugal, til si andre dronning (noko balladediktaren sjølv sagt har visst). Vidare bør kongen la Knut, Dagsmars yngste

son, bli konge i Danmark. Nå hadde ikkje Valdemar og Dagmar nokon son som heitte Knut, det vart i staden ein av sønene han fekk med Berengaria som vart konge etter Valdemar Seier.

Minst like viktig som dei konkrete, praktiske råda er dronning Dagnars erfaringar frå opphaldet i skirselden. Dagnar er ingen stor syndar, men pinslene har likevel teke på, slik også tilbakevendinga til det jordiske livet har:

Svaning II (19) (A-tekst):

Dronning Damor reiser sig aff baren op,
hendis øyen vaar blodige røde:
«O vi, o wi, min edelig herre!
hui gjorde i mig den møde?»

Fargar og dramatiske fargeskifte har ein viktig plass i framstillinga av dronning Dagnars tilbakevending frå dødsriket. Denne effekten kjem endå meir dramatisk til uttrykk i Anne Basses B-tekst, frå dei første tiåra av 1600-talet. Denne viseteksten er framleis upåverka av luthersk propaganda, og konsentrerer seg om dronninga sine augo, uttrykk for både sjelsliv og orienteringsevne, og om kroppens forfall og endring ved overgangen til det hinsidige:

Anne Basse (17, 23) (B-tekst):

Droningen satte sig paa borren op,
och hun sig om øigen skrog:
di samme kinder, som ware før røde
di vare suortte som iord.

[...]

Droningen sigh om øigenn skrøgh,
hinndes kinnder giorde møgedt huide:
«Nu ganger Himmeriges klocker for migh,
iegh maa icke lennger bidde.»
Udi Rinnghsted huilles dronning Dagmoer.

Ei jamføring mellom teksten i Svaning II og *Hundreviseboka* viser at Vedel konsekvent fjernar alle innslag av katolisisme. Det byrjar i innleiinga til visa der han klart og tydeleg avviser kva visa opphavleg og eigentleg handlar om: det underet at Dagsmars sjel får vende tilbake til livet på jorda, etter at kongen og alle som er til stades, ber om det. Dette kallar Vedel papistisk overtru. Vedels rasjonalistiske og snusfornuftige kommentar banaliserer ei eldre (katolsk) oppfatning av overgangen mellom liv og død og gjer, saman med konkrete endringar, teksten litterært sett svakare. Det går elles fram av kommentaren at Vedel ikkje stiller seg heilt framand for at under som det vi høyrer om i visa, kunne skje i eldre tider, men han slår fast at dette er «saadanne Mirackel, som nu icke skee mere vdi vor tid». Om visa skriv han:

Ligeruis som tilforn er omtalet, at de, som danske Viser haffue gjort, haffue brugt stor Poetiske Frihed, met seldsom oc fast [nesten] wtrolige ting faare at giffue, Saa sees det samme end ocsaa aff denne neruærendis Dict, besynderlige om denne fine Droning, som skulde være beden til Liffue igien, siden hun vaar død, oc talet paa ny met sin Herre Koning Valdemar; Hulicket maa lignes ved det, som mand almindeligen hører om de Børn, der skulde grædis op igien aff Forældrene. Er intet beuent [det er uheldig] at tale om saadanne Mirackel, som nu icke skee mere vdi vor tid. Vden saa vaar, at Droning Dagmar haffuer ligget vdi Heltraa [ørske, dødssjukdom] eller Danetraa, som wi kalde det paa vort Danske maal, oc er kommen til sig igien, oc talede paa ny, effter at hun haffuer ligget Maaleløss tilforn en føye [kort] tid [...] (DgF III, s. 215).

Som nemnt byggjer Vedels viseform på ein tekst i Svaning II. Vidare har han gjort bruk av ei oppskrift som nå er tapt, og lånt nokre strofer derifrå. Dette er nok hovudgrunnen til at Vedels tekst er atskillig lengre enn Svaning II-teksten – 39 i høve til 25 strofer – noko den ikkje tener på. I sin eigen visetekst gjer Vedel dei viktige endringane at han fjernar to strofer frå Svaning II. Dette er strofer der katolsk tru kjem til orde i klartekst, ved at jomfru Maria, som vart persona non grata etter reformasjonen, blir nemnd. Droninga kan fortelja at ho i den korte stunda ho var død, vart pint i skirselden («pinen») trass i at syndene hennar ikkje var svært store, berre litt søndagsarbeid. Likevel var dei alvorlege nok, sidan det gjekk ut på å gjera seg vakker, pynte seg. Skirselden skulle det heller ikkje snakkast eller skrivast om etter reformasjonen, men dette populære motivet overlevde likevel i folketradi-

sjonen heilt fram til 1800-talet. Nedanfor følgjer først dei to Svaning II-strofene (6, 24) og vidare Vedels erstatningsstrofer (9, 10, 37). I den vesle scenen les Dagmars terne frå ei bok som inneheld bønner og vers til jomfru Maria, og dronning Dagmar fortel om pinene ho måtte tåle i skirselden:

Svaning II:

Saa tog hun sancte Marie bog,
hun leste op alt det hun kunde;
det vil ieg for sandingen sige:
saa saare hendis øyen de runde.

[...]

Oc haffde ieg icke min ermer om søndag snørd,
oc icke striger [pynteband] paa sat:
da haffde ieg icke i pinen brend,
oc huercken dag eller nat.

Vedel:

Hun tog Bogen vdi sin Haand,
saa sørgelige der vdi læste:
«Hielp oss CHrist i Himmerig,
at i eders Liff kunde friste!»

Hun tog Lesten [bibelteksten] oc den hellige Bog,
hun leste alt huad hun kunde:
Det vil ieg for Sandingen sige;
saa saare hendis Øyne de runde.

[...]

Haffde ieg icke mine Ermer om Søndag snørd,
oc icke der striger paa sat:
Da haffde ieg icke syndet der met,
oc haffd saa ond en Nat.

Også Anne Basses tekst inneheld skirseld-motivet, i ei litt anna utforming (22):

Iegh thorde icke i pinenn brennde
baade dagh och nadt:
haffde ieg icke mine ermme om søndagen snørdt,
min naall i guld-hue sadt
(DgF XII, s. 359–361). DgF III, s. 214–215).

«Dronning Dagnars død» har også vore kjend i Noreg gjennom Vedels og Peder Syvs visebøker. På 1800- og 1900-talet vart det skriva opp åtte-ti variantar, til dels med melodiar. Det er uråd å vita noko sikkert om kor utbreidd visa har vore i Noreg tidlegare, men i oppskrivningstida var den i alle høve på veg ut av tradisjonen. Ingen av dei norske viseformene er fullstendige, men dei litterært beste tyder på at dramatikken då den døde dronninga blir vekt til live og vender attende frå dødsriket, har gripe songarane. Dei følgjande tre strofene er henta frå ein Telemarks-variant som vart skriven opp så seint som i 1915:

Saa falde de ned paa deres knæ
saa mange som der var inde,
for mindelig bøn og kongelig graad
lad Dagmar sig levende finde.

Dronning Dagmar reste sig op paa baar
hendes øine var blodige røde.
Min ædelig herre kong Valdemar,
hui [g]jorde de mig den møde.

Dog ingen tør vel reddes for mig
jeg haver ei andet mis[g]jort,
en at mine silkesærmer smaa
jeg haver om søndagen snørt
(http://www.bokselskap.no/boker/historiskeballadar/tsb_c6_dronningdagmar
30. september, 2020).

Bokutgjeving på sparebluss etter reformasjonen

Den nest siste katolske erkebispem i Noreg, Erik Valkendorf, stod bak dei to første trykte bøkene her i landet. Det var *Missale Nidrosiense*, messebok for

Nidaros bispedøme, trykt i København (1519) og *Breviarium Nidrosiense*, bønesamling for Nidaros erkebispedøme, trykt i Paris same år. Trykte bøker, skrifter og flygeblad var ein viktig føresetnad for at reformasjonen kunne vinne fram, både gjennom sakleg argumentasjon og ikkje minst gjennom propaganda. Dessutan var det, i alle fall i prinsippet, meininga frå Luther og andre reformatorar si side at vanlege folk skulle ha tilgang til bøker. Som kjent sa Luther at folk sjølve skulle lesa Bibelen og gjera seg opp ei meining om viktige spørsmål som tru, nåde og frelse.

Korleis kom statskupp og reformasjon til å påverke utgjeving av trykte bøker i Noreg? Det kan vera illustrerande å vende blikket attende til 1200-talet då Håkon Håkonsson lanserte den kulturelle satsinga si, med omsetjing av ei lang rekke riddarsagaer til norrønt. Initiativet låg altså hos den norske kongen, og dette initiativet førte til at skriven dikting fekk innpass i Noreg i større grad enn tidlegare. Tre hundre år seinare sat det ingen konge i Bergen, den norske hovudstaden på 1200-talet. Kongen heldt nå til i København, og tenkte lite på å ta kulturelle initiativ som kunne koma nordmenn til gode. Dessutan, mens norrøn-omsetjarane i høg mellomalderen kunne ause av litterære kjelder frå heile kristendomen og vidare, vart nå bokleg import filtrert gjennom kongens sensurapparat i København. I praksis kom impulsane stort sett berre frå Tyskland og Danmark. Sensur og kontroll var avgjerande, meinte danske styresmakter.

For styresmaktene i København må det ha kome som eit sjokk då nordmannen og jesuitten Laurentius Nicolai Norvegus (Kloster-Lasse) uanmeldt dukka opp i København (1604). Med seg i sekken hadde han fleire eksemplar av hovudverket sitt, *Confessio Christiana*, som han hadde trykt både på latin og dansk. Planen var å presentere verket for kanslaren. Kanslaren måtte først rådføre seg med kongen, og då Christian IV fekk vita at den norske erkejesuitten hadde våga å setja føtene på dansk jord, vart han mållaus:

Faktisk tok det ham hele to dager å komme seg over det som hadde hendt, og treffe en beslutning om hvordan han skulle håndtere en så delikat sak. For bak nordmannen sto ingen ringere enn de mektigste fyrstene i den katolske verden. Christian IV hadde ingen lyst til å legge seg ut med dem. For å løse hele floken besluttet kongen å gå forsiktig til verks, og la professorene ved Københavns Universitet ta seg av problemene (Garstein, 1998, s. 421).

Enden på visa vart at Kloster-Lasse vart utvist på flekken, med beskjed om å levere frå seg samtlege eksemplar av boka si. Frå regjeringa gjekk det streng beskjed til statthaldaren på Akershus om å vera på vakt mot innvandrarar og reisande slik at verken Kloster-Lasse sjølv eller andre papistar skulle kunne lure seg inn i riket. Bispane og presteskapet fekk liknande ordrar (Garstein, 1998, s. 426–427). Kloster-Lasse enda sine dagar i Vilnius, der han er gravlagd. Men han hadde vakse opp i Tønsberg, og bl.a. i dette området kom fleire prestar til å halde fast på katolisismen. Nokre hadde studert ved katolske universitet og fått jesuitt-skolering. Aktiviteten til Kloster-Lasse og dei andre prestane må sjåast i lys av den katolske kyrkja sitt forsøk på å vinne tilbake det tapte etter den lutherske framgangen i Norden. Men nettverket av katolske prestar vart avslørt, og fleire vart stilte for retten (1613). Dei fire fremste vart dømte til tap av kall og embete og arv etter nærskylde. Dei vart også landsforviste (Garstein, 1998, s. 435–443).

Det var altså norsk nasjonalisme i kombinasjon med papisme styresmaktene i København var redde for, ikkje heilt utan grunn. Den slags måtte ikkje tolast, og det var avgjerande viktig at ikkje noko i den lei kom på trykk. Noreg hamna i «et publisistisk tussmørke. I lange tider etter 1537 var landet underutviklet når det gjaldt alle former for trykksaker» (Rian, 2014, s. 270). Det tok meir enn hundre år etter reformasjonen før den første norsk-trykte boka såg dagens lys, og det var ein beskjeden almanakk. Enkelte norske skribentar kunne kanskje få bøkene sine trykt i København, men då trongst det gode kontaktar. Framfor alt måtte ein unngå at styresmaktene kjende seg provoserte.

Den fremste norske forfattaren på 1500-talet, Absalon Pedersøn Beyer, fekk såleis ikkje trykt hovudverket sitt *Om Norgis Rige* (1567) mens han levde. Det sirkulerte i avskrifter og kom ikkje i bokform før på slutten av 1700-talet, og då berre i utdrag og i antologiar. Nemninga *topografisk skrift* som har vore brukt om Absalons verk, tilslører kva *Om Norgis Rige* handlar om, ikkje om Noreg som provins, men som *rike, stat*. Absalon hadde studert i København og hadde då kost og losji hos Peder Palladius, biskopen på Sjælland. Seinare studerte han i Wittenberg. Tilbake i København tok Absalon magistergraden ved universitetet der. I heimbyen Bergen vart han etter kvart lektor ved Bergens skole, og slottspredikant hos lensherren på Bergenhus, Erik Rosenkrantz. *Om Norgis Rige* skal ha blitt til etter ynske av

nettopp Erik Rosenkrantz, som ville ha historia på si side i den evindelege striden med hanseatane i byen (Bull, 1958, s. 38). Det finst då også mange spark mot hanseatane i Absalons bok, men det var knapt dette som gjorde at styresmaktene i København fekk boka i vrangstrupen.

Det som skapte vanskar med tanke på bokutgjeving, må ha vore den nasjonale tendensen, som kjem til uttrykk fleire stader. Det kan sjå ut som om Absalon medvite har fordelt dei mest sjølvhevdande tekstdelane på ulike stader i verket, men det hjelpte ikkje. Eit døme på det vi kan kalle ein tilslørande framstillingsteknikk har vi i skildringa av Noregs alderdom, nedgangen som gjer at landet, personifisert som og jamført med ei gammal kvinne, ikkje lenger kan styre seg sjølv:

Ifra den dag, Norge kom vnder Danmarck oc miste sine egne herrer oc konger, saa haffuer det oc mist sin mandoms styrcke oc mact, oc begynner nu at bliffue gammel oc graaherit oc saa tung, at det ey kan bere sin egen vld. Derfor daa begynnis her Norgis alderdom, fordi hun bleff saa gammel, kold oc ufructsommelig, at hun kunde icke nu föde sielff kongebörn, som skulle vere hennis regentere. Hendis adel, gode kemper oc stridsmend fulle henne jfra, en part ved suerd, en part ved pestilentze vdi den store manne död (Storm [utg.], [1895] 1968, s. 21).

På ein annan stad i *Om Norgis Rige* heiter det motsett at dersom berre Noreg hadde kongen sin buande i landet, skulle det bli eit rikt land både på gull og sølv, for landet er velsigna med store rikdomar. Absalon har tydelegvis ikkje vore i tvil om at lydrike-statusen innebar store økonomiske overføringar til København. Det kan sjå ut til at Noreg, som tidlegare har vore fritt og sjølvstendig, frå nå av må finne seg i å vera skattland, provins. Men, heiter det vidare,

Dog kunde vel Norge vogne op aff söffne en gang, der som hun finge en regenter offuer sig, thi hun er icke aldeles saa forfalden oc forsmechtit [elendig], at hun io kunde komme til sin mact oc herlighed igien, thi disse haarde berg ere inden til fulle med got smör, söloff oc guld oc andre dyrbar ting, vdi folchet er endnu nogit af den gamble dygd, mandom oc styrcke, som skulle vel staa bi oc stride for deris herre oc federneland, dersom de kunne daglige se hannom oc fornemme hans naade emod dennem (Storm [utg.], [1895] 1968, s. 60–61).

Peder Syv og Tohundreviseboka

Tohundreviseboka var ein oppfølgjar til Anders Sørensen Vedels hundrevisebok. Boka var altså utvida med hundre viser i tillegg til Vedels hundre. Av Peder Syvs utgåve (1695) kom det heile tre opplag i utgjevingsåret, og vidare i 1739, 1764 og 1787. På 1800-talet vart Syvs samling utgjeven i 1846, med eit tillegg av nyare viser. Eit utval på 68 viser kom ut på Færøyane i 1903 (Henningsen, 1959, s. 66–69, 83).

I *Gamalt or Sættesdal* fortel folkeminnesamlaren Johannes Skar om Olav Kyrvestad frå Valle, lærar og ordførar i byrjinga av 1800-talet. På skolen hadde han vanskar med å følgje med, han greidde ikkje å lære å lesa, heller ikkje å skrive. Men så kom faren på ein god tanke. Han ville kjøpe *Tohundreviseboka* til sonen:

Då var far hans so utenkjeleg til å koma på det: han let gudsordsbøkene vera og la til med andre bøker; han kaupte «Tvohundreviseboki» til han og mange andre sogebøker og krønikar. Men då vart han ør til å læra. Då han var framteken sette presten han til skulemeister, – so vel lærd var han. Men det sa far hans allstødt: «Olav ha alli vurte lær'e [lærd] ha 'an 'kji fengji Tvohundrevisebokji», sa han (Skar, 1965, s. 38).

Tohundreviseboka vart ei mykje brukt og populær bok ikkje berre i Danmark, men også i Noreg og på Færøyane, i alle miljø der folk sette pris på – rett nok gamle – men likevel spennande og underhaldande viser. Då balladesammlarane kom til Bygde-Noreg i byrjinga av 1800-talet, støytte dei stadig på songarar som anten sjølve åtte boka eller i alle fall hadde sett og lese i ho. Jørgen Moe, som skreiv opp viser i Telemark sommaren 1847, trudde lenge at alle Telemarks-visene, «disse i Thelemarken forekommende Romancer», var «Oversættelser eller høist Afændringer og Omdigtninger i Folkesproget av Viserne i Syvs Samling, som jeg vidste var almindelig kjendt i hine Dalfører» (Moe, 1964, s. 52–53). Slik var det likevel ikkje, forstod Moe etter kvart. Det fanst også mange originale viser, lite påverka av Syv og danskspråkleg tradisjon.

Som rimeleg kan vera, var det mest Syvs tohundrevisebok og ikkje Vedels hundrevisebok som vart brukt av dei norske balladesongarane på 1800-talet. Kor mange eksemplar av det slurvet framstilte 1664-trykket av Vedels visebok som kom i omlaup i Noreg, er uklart. Men at skillingstrykk baserte på

denne boka sirkulerte, kan vi trygt rekne med. Etter Syvs visebok må det ha vore ikkje liten etterspørsel, og både setesdølar og andre nordmenn kunne tinge boka hos ein bokhandlar, som så bestilte den frå København. På 1700-talet fanst det bokhandlarar og bokbindarar i fleire norske byar, som Kristiania, Bergen, Trondheim, Kristiansand, Halden. Langt fleire nordmenn kunne lesa då enn i hundreåret før, og dette gjorde ei populær visebok som *Tohundreviseboka* aktuell, ikkje berre som visebok i streng tyding. Av Skars sitat ovanfor går det fram at visene også kunne fungere som lese- og trening. Dette var rett og slett spennande stoff.

Som dansk viseutgjevar oppnådde Peder Syv å bli rekna som ein av dei tre viktigaste skribentane i Noreg i siste del av dansketida, ein av dei tre såkalla «Per'ane». Ein av dei to andre i denne gjæve trioen var salme- og visedikteren Petter Dass. Forutan salmar og viser skreiv han *Nordlands Trompet*, ein hyllest på vers til Nordland og folket i nord. Mest ingenting av det Petter Dass skreiv, vart trykt mens han levde, kanskje fordi han ikkje hadde dei rette kontaktane i København. Historikaren Peder Claussøn Friis høyrde også med blant dei tre. Han hadde – som den første – omsett Snorres *Heimskringla* frå norrønt til dansk: *Norske Kongers Chronika*, utgjeven i København eit par tiår etter at han sjølv var død.

Som så mange andre forfattarar og bokutgjevarar på denne tida hadde Peder Syv teologisk utdanning. Frå 1660-åra var han sokneprest i Hellested sokn i Stevns herad på Sjælland, og på Sjælland vart han verande all sin dag. Truleg var han fødd i landsbyen Syv utanfor Roskilde, som i så fall gav han etternamnet (Lundgreen-Nielsen, 2002, s. 272–275). I 1663 gav Syv ut *Nogle Betænkninger om det Cimbriske Sprog*, ei bok som blir rekna som den første språklæra på dansk. Tittelen illustrerer Syvs ynske om å vise fram dei lange linjene i dansk, for med *cimbrisk* (kimbrisk) meiner han språket til kimbrarane, den første germanske folkestamma som møtte romarane. Ifølgje Tacitus og andre klassiske forfattarar skulle kimbrarane ha kome frå Jylland. Men dei to Syv-bøkene som fekk mest å seia, var ordtakssamlinga *Almindelige Danske Ord-Sproge* og ikkje minst *Tohundreviseboka*, som kom ut om lag ti år seinare (1695). I fortalen til *Tohundreviseboka* ser vi at han gjer bruk av ordtakskunnskapane, når han smålåtent skriv:

Aflidet og lidet kand dog blive en Samling, som kand være noget. Er her end et slet Indhold i somme Viser, saa er dog altid nogen Lærdom derudi. Krumme

[smule] er og Brød, Rugregn [lett regn] giver og Vand, og de smaa Gryder have ogsaa Ører og kaage Mad. Tykkes dig at noget er ringe, gak det forbi; er det formeget? Læs lidet deraf.

Tohundreviseboka vart også kalla *Kjempeviseboka*. Det er ein dekkjande tittel, tittelbladet viser såleis eit koparstikk der ein krigar med sabel og skjold er i ferd med å gjera kort prosess med ein liggjande motstandar. Oppe i venstre hjørne er det ramma inn ei lita tekstflate med følgjande «offisielle» tittel: *200 Viser om Konger, Kemper oc Andre*. Kven er desse andre? Dette utdjuvar Peder Syv i fortalen, der han skriv samanfattande om dei hundre visene han sjølv har valt ut i tillegg til Vedels viser. Syv deler visene sine i to grupper, dei som handlar om kongar, store herrar og fornemme personar, og dei som handlar om ringare menneske, men likevel verdige nok. Visene kan også delast i tragiske og komiske viser, eller i verdslege og bibelske viser. Korfatta og i poetiske vendingar skriv han om korleis han har skaffa seg dei hundre visene:

Dette Andet Hundred Viser ere samlede fra Døde og Levende; Hines Haandskrevne Bøger, disses levende Røst. Der ere vel og nogle af Viserne trykte tilforn i sær [kvar for seg], som vel ey saa letteligen findes, og derfor her indføres, at de kunde have tilsammen, som og tilforn med andre Visebøger skeet er. Somme iblant dem (dog ikke af mig) ere forøgede, Andre forkortede, saasom Vi og see det i vore Psalmer (Syv, [1695] 1787, fortale, avsnitt 23 og 18).

Etter mønster av forgjengaren, Anders Sørensen Vedel, skriv Peder Syv kommentarar til visene. Som vi kan vente, er dei skrivne i stødig luthersk ånd. Det går bl.a. fram av etterskrifta til «Den Dødes Igienkomst». Her er poenget at ei kone døyr frå ektemannen og dei sju barna sine. Han gifter seg på nytt, men den nye ektemaken er «bæsker og meget grim». Dette lovar ikkje godt, og det vonde sinnelaget hennar går ut over barna. Den døde mora høyrer gråten deira og ber Vårherre om lov til å vende tilbake til barna sine. Vårherre svarar ja til bøna, men berre i nattetimane, til hanen gjel. Den tilmålte tida nyttar den døde mora til å irettesetja ektemannen:

Jeg levnte efter mig baade øll og brød,
Mine smaa børn lide hungers nød.

Jeg levnte efter mig bulster [bolster, puter] blaa,
Mine smaa børn ligge i bare straa.

Jeg levnte efter mig de store voxlius,
Mine smaa børn ligge i mørken huus.

Skal ieg tiere [oftare] hiem til jer gaa,
Saa krank en lykke skal I faa.

Det heile endar med at ektemannen og den nye kona lovar å ta seg godt av barna. Dei ynskjer ikkje noko nytt besøk av den døde. Trass i den lykkelege slutten på visa har ikkje Peder Syv mykje til overs for gjengangartematikken. Når han tek visa med i boka si, er det for å demonstrere det tykke «Vildfarelses Mørke» som folk tidlegare levde i:

Men her opregnes idel Papistiske Fabler. Om de dødes Genkomst, at spørge sig Forlov af vor Herre om Hanegalen [...]. Denne eene [vise] vilde jeg dog indføre af flere, som jeg haver af lige Overtro, at man heraf kan see, hvad for tyk Vildfarelses Mørke de fordem have sveved udi. Ellers om Hanegalen haver man og andet anderledes, nemlig at Dødningen ey agtede den sorte eller hvide Hane, men ikkun den røde, om hvilken han sagde: Nu gal Hanen den røde, Til Jorden stunder den Døde (Syv [1695] 1787, s. 675–676).

Landstad trykte den norske forma av denne visa – «Den vonde stemora» (TSB A 68) – i *Norske Folkeviser*. Vi kjenner igjen dei ovannemnde strofene:

Leivde eg 'ki etter meg öl og mat?
mine små bón [barn] liðe báð hunger og hat.

Leivde eg 'ki etter meg bolstri blá?
mine små bón söve pá berre strá.

Leivde eg 'ki etter meg dei stóre voksljós,
mine små bón söve i myrke hús.

Og er du no vond með bóni smá,
i helviti skal du löni fá
(Landstad, [1853] 1968, s. 545–546).

I kommentaren skriv Landstad:

Jeg har her optaget en af de flere Varianter, som forefindes hos os af det vakre Kvæde, der under Navn af «Den Dödes Gjenkomst» er noksom bekjendt fra de danske Samlinger [...]. Saavel den her meddelte Variant som de flere, jeg har havt Anledning til at höre, er saa temmelig lige den danske Vise [...] (Landstad, [1853] 1968, s. 547).

Det er nok temmeleg sikkert at den eller dei som song for Landstad, hadde lært balladen av *Tohundreviseboka*. Og at Syvs visebok sette sitt tydelege preg på norsk ballade- og visetradisjon, er det som nemnt ingen tvil om. Moltke Moe skriv at «Vedel's og Syv's samlinger øvede en overordentlig indflydelse. Den gjennemsyrede i det stille folkebevidstheden» (Moe, 1927 III, s. 43). Dei verdslege visene hos Vedel og Syv supplerte salmebøker og kristelege songar, og forsterka den danske påverknaden på norsk visesong. Men av nokre songarar kunne kanskje *Tohundreviseboka* oppfattast som ei moralsk tvilsam bok, ei bok som ein burde halde seg unna, ei bok der det stod både om hor og mord og andre fælslege ting. Ei av dei mest kjende norske balladesongarane, Hæge Ansteinsdotter Kilan, opplyste såleis til Rikard Berge:

Du veit eg fekk laane den kjempebokji av Sveinung Kjørkjebøn. Men so maatt' eg kje fe mor, lesa slikt som va' dikta ihop. Aa somt æ so fælskeleg i 'o ou, sa mor (Jonsson & Solberg, 2011, s. 405).

Gjennom arveskifte kan vi få eit visst innsyn i kven som åtte bøker i det gamle samfunnet. Rett nok vart det ikkje alltid halde skifte når nye generasjonar tok over, dette var noko dei velhaldne tok seg tid og råd til. Jostein Fet har i samband med arbeidet sitt om lesekunne på 1700-talet undersøkt skiftemateriale på Nordvestlandet og i Øvre Telemark. I boktrykkaren og bladutgjevaren Sivert Aarflots bokliste frå Ørsta fanst både den eldre (Vedels) og den yngre (Syvs) utgåve av *Tohundreviseboka*, skriv han. Det eldste funnet av *Tohundreviseboka* går tilbake til tidleg på 1700-talet, seier

Fet. Dette skriv seg frå «skiftet etter «Dannemand Tord Steinarsson paa Fjågesund udj Hvidesøe Præstegjeld» dagsett 10. juli 1717» (Fet, 1995, s. 244, 312).

Denne Tor Steinarsson på Fjågesund i Kviteseid høyrde til det norske bondearistokratiet. Ætta kan førast tilbake til 1400-talet, og mannsnamna *Tor* og *Steinar* var skiftevis i bruk så lenge garden var i ætta. Tor Steinarsson var fødd i 1665 og døydde kring 1717. Foreldra heitte Steinar Torsson og Egeleiv Olsdotter. I 1684 gifte Tor seg med Aslaug Halvorsdotter frå storgarden Borgja i Bø, dei fekk fjorten barn. Lese- og skrivekunne kombinert med interesse for bøker ser ut til å ha følgt ætta, for då ei eldre syster til Tor vart fødd, skreiv faren inn namnet hennar i den staselege huspostillen (Jesper Brochmands): «Anno 1662 er min Datter Dorte Steenersdatter fød paa Nordgaarden i Seljord [der familien oppheldt seg]» (Loupedal, 1956, s. 122–125).

Agder-bonden Gunnar Knutsson Løvslund var atskillig yngre enn Tor Steinarsson, og åtte truleg fleire bøker. Garden hans låg i Finsland sokn i Bjelland prestegjeld på Agder. «Gunder Knudsen Løvslund», som han skreiv seg, var fødd i 1744 og overtok slektsgarden i 1770. Han var ein velstående mann. I 1809 døydde han, og eldste sonen Knut overtok då garden. Ved skiftet etter Gunnar Knutsson viste det seg at han etterlet seg kring 160 bøker om ulike emne. Det var bøker om religion, om jordbruk, om politikk, samfunn, språk, helse. Dessutan hadde han skaffa seg Holberg-komediar, og av Petter Dass både *Nordlands Trompet* og Evangelie- og Katekisme-songane. To songbøker av Claus Frimann åtte han også, og ikkje minst *Tohundreviseboka*. Gunnar Knutsson fekk jamvel ros av biskopen i Kristiansand, Peder Hansen, for å ha skaffa seg verdifulle og nyttige bøker (Byberg, 2011, s. 33–39).

Både Tor Steinarsson Fjågesund og Gunnar Knutsson Løvslund høyrde til dei leiande i bondesamfunnet. Dei sat med gode gardar og hadde råd til å skaffe seg bøker, anten ved direkte kjøp frå bokhandlarar eller på auksjonar i nærområdet. Og dei kunne lesa og skrive sjølve. Men det er ingen tvil om at bøker med eit godt rykte og appell, slike som *Tohundreviseboka* og Dorothe Engelbretsdatters visebøker, nådde mykje lenger ut enn berre til eigarane. Slike bøker vart lånte ut til interesserte, og tekstar frå bøkene vart lærte utanåt. Ofte vart dei dessutan skrivne av i egne bøker, såkalla *visefuggar*.

Dansk skrift tek over

I mange land førte reformasjonen det positive med seg at morsmålet kom styrkt ut av prosessen, ikkje minst på grunn av bibelomsetjingane som Luther la stor vekt på. Som ein konsekvens av dei nordiske unionane i seinmellomalderen der Danmark hadde vore hovudlandet, hadde dansk språk påverka norsk og svensk. Den danske politiske imperialismen kring 1500 hadde ei språkleg side, dansk skulle bli nordisk fellesspråk. Danske skribentar skreiv medvite ikkje berre for danske lesarar, men også for lesarar i Noreg og Sverige (Seip, 1959, s. 29). For Sveriges del snudde denne utviklinga ved reformasjonen. Gustav Vasa forstod verdien av eit nasjonalt skriftspråk. Han tok initiativet til eit svensk språkreisingsprogram og engasjerte brørne Laurentius og Olaus Petri som bibelomsetjarar. Det nye testamentet vart omsett så tidleg som i 1526, mens heile Bibelen låg føre på svensk noko seinare (1541). Bibelspråket i Sverige vart grunnlag for det svenske riksspråket. I Danmark kom det nye testamentet på morsmålet i 1520-åra, heile Bibelen vart utgjeven i 1550. Dette var Christian IIIIs bibel, reformasjonsbibelen, til bruk i Danmark og Noreg.

I Noreg skjedde ikkje noko tilsvarande. Som lydrike under Danmark kom reformasjonen til å rive grunnen under det norske skriftspråket, som heller ikkje stod sterkt på førehand. Dansk kyrkjespråk vart gjort gjeldande i Noreg. Den danske Bibelen (1550), den danske altarboka (1556) og Hans Thomissøns salmebok (1569) vart også norske kyrkjelege grunntekstar. Dessutan skulle både liturgi og preike vera på dansk, frå nå det einaste rette kyrkjespråket (Indrebø, [1951] 2001, s. 293).

Det må likevel understrekast at dansk skriftspråk hadde vore på frammarsj i lang tid. Såleis skreiv ikkje Olav Engelbrektsson norsk, men dansk. Den siste erkebispem som brukte norsk, var Gaute Ivarsson (død 1510). Og i alle fall så tidleg som midt på 1400-talet hadde danske lensherrar og andre danske tenestemenn i Noreg begynt å skrive dansk. Då oldenborgaren Christian I vart vald til norsk konge i 1450 og unionsavtalen vart skriven på dansk for begge lands vedkomande, markerte det eit vendepunkt både politisk og språkleg (Seip, 1959, s. 22; Skard, 1967, s. 127). Etter ei samla vurdering kan det knapt vera særleg tvil om at den politiske veikskapen var hovudgrunnen til at det norske skriftspråket gjekk under. Avgjerande var

at kongen og hoffet ikkje lenger heldt til i landet. Vidare vart det meir eller mindre konsekvent tilsett danske lensherrar i Noreg, og ikkje norske.

Det har elles vore hevda at ein viktig grunn til det norske skriftspråkets undergang låg i språket sjølv. Skriftspråket som hadde vore i bruk frå norrøn tid, var så gammaldags at jamvel nordmenn hadde vanskar med å lesa og skrive det. Det finst samtidige utsegner som talar for at det kan vera noko i dette synet. Presten Laurents Hermannsson i Vestfold nyttar i 1567 begrepet *sjømålnorsk* om ei form for dansk-norsk blandingspråk som skil seg ut frå norrønt, og som er forståeleg for alle. Kystnære strøk av landet og kanskje særleg Båhuslen, som framleis var norsk land på 1500-talet, måtte «etter sin økonomiske og politiske betydning, og etter sin språklige stilling [...] få stor betydning ved overføring av dansken» (Seip, 1959, s. 30–32). Andre kjelder tyder likevel på det motsette (Indrebø, [1951] 2001, s. 198–199). Det gamle norske skriftspråket, som hadde endra seg og blitt enklare formelt sidan mellomalderen, var kanskje ikkje så *vanskeleg* likevel? I alle fall ikkje for dei som hadde vestnorsk talemålsgrunnlag.

Det er uansett naivt å sjå bort frå at den systematiske bruken av dansk skriftspråk i Noreg frå seinmellomalderen og framover var eit uttrykk for makt. Maktprinsippet kjem til uttrykk språkleg ikkje berre ved at den overlegne parten, først og fremst kongen og lensherrane, set gjennom sitt språk, men også ved at den underlegne parten tilpassar sitt språk for å oppnå fordelar. Berre dersom vi tenkjer oss at nokon i Noreg hadde makta å gjennomføre eit tilsvarende politisk lausrivingsprosjekt som Gustav Vasa gjorde i Sverige, ville den norske reformasjonen skapt grunnlaget for eit nytt norsk skriftspråk. Korleis eit slikt skriftspråk ville sett ut, kan vi berre spekulere på. Kanskje ville det blitt noko i retning av den sjømålnorsken som Laurents Hermannsson nemner? Skriftradisjon og skriftbruk i kongens kanselli i Oslo ville elles hatt mykje å seia for ein skriftleg renessansenorsk.

Skrivande nordmenn brukte altså dansk, med visse innslag av norske ord og uttrykk. Nordmennene har sjølv sagt vore klar over at norsk var eit eige språk som skilde seg frå dansk, grammatisk og når det galdt vokabularet, men ikkje alle danske skribentar visste dette. Og i alle fall var det ingen tvil om kva for språk som var det gjevaste. Grammatikaren Henrik Gerner reknar norsk som ein avart av dansk, på linje med islandsk, svensk, fynsk, og mønsk. Han skriv i verket *Orthographia Danica* (1678–79):

Ey heller er Cimbrisk [jysk] Norsk / Isslandsk, Svensk, Fynsk, Møensk etc. at regne for det beste Danske / thi (som Qvintilianus siger om Italiensk / at det er vel oc Romersk / men icke det rette oc beste /) saa er oc hver aff disse vel for sig et slags Danske / men icke det rette oc beste / som nu bør at kaldis ret Danske. Thi vilde vi blande Jydske / Fynske oc Norske Ord iblant vore da vilde en kunne straffe os sigende / det er enn Jyde, Fynboe, Lolliche, Nordmand etc.

Peder Syv var meir liberal og meinte at diktarar alltid kunne tillata seg å bruke ord og vendingar frå dei mindre aksepterte lokalspråka (Landsproge), men likevel med måte! Han skriv i *Den Danske Sprogkunst* (1685):

Poeterne i synderlighed maa ej knyttes saa hart / at dem jo kand tilstedes / at laane Ord af Nordsk / Svensk og andre dette Nordiske maals Landsproge / dog med god maneer og beskedenhed (Seip, 1959, s. 37).

I praksis kom nordmennene lenge til å skrive eit blandingspråk med grunnlag i dansk. Men utover på 1700-talet voks det fram ei forståing av at skriftspråket var felles i Danmark og Noreg, og krava til korrekt skriftleg framstilling vart skjerpte. Som eit paradoks – etter 1814 skreiv nordmenn verkeleg korrekt dansk, og ikkje så få av dei som budde i byane (dei kondisjonerte), brukte eit danskprega talemål. Kyrkjespråk og teaterspråk skulle vera dansk, eller i alle fall så dansk som råd. Prestisjen knytte seg til dansk.

Ebbe Skammellsson, under overflata

Som nemnt ovanfor inneheld den danske visetradisjonen fleire norske og vestnordiske viser. Ei av desse er ein berømt ballade, ein ballade som danske viseforskarar igjen og igjen har kome tilbake til: «Ebbe Skammellsson» (TSB D 251) – ifølgje Axel Olrik høyrer den heime «blandt det ypperste, vor Middelalderdigting har at opvise» (DgF VI, s. 197). Kan det verkeleg tenkjast at ein slik praktballade er import? Det høyrer kanskje for mange ut som formasteleg tale. Men språket i A-teksten, som eg kjem til etter kvart, tyder avgjort på at «Ebbe Skammellsson» er ei opphavleg norsk/vestnordisk vise. I den språklege analysen byggjer eg på datering av balladesjangeren til tida kring 1300, då balladeformlar – slik vi kjenner dei frå seinare tradisjon – dukkar opp i Eufemiavisene. På dette tidspunktet var eldre mellomalderspråk ute av dansk.

«Ebbe Skammelsson» står ikkje hos Vedel, jamvel om han etter alt å dømme hadde tenkt seg det. Derimot vart ein lang, sterkt utvida visetekst publisert i visesamlinga *Tragica* (1657). Det var adelskvinnna Mette Gøye (Gjøe) som gav ut denne boka, fleire år etter at Vedel var død. Flygeblad av «Ebbe Skammelsson» kom snart på marknaden, og det er desse flygeblada som ligg til grunn for dei nyare norske variantane. Dei vart oppskrivne på 1800- og til dels 1900-talet. Vi har kring 20 tekstvariantar av denne balladen, til dels med sekundære handlingsmotiv, etter fleire Telemarks-songarar. Nokre melodioppskrifter finst også.

«Ebbe Skammelsson» skil seg ut som ein uvanleg gripande ballade og lever opp til karakteristikken *tragisk*. Det er både ei kjærleiks- og ei hemn-vise. Hovudpersonen, Ebbe Skammelsson, er trulova med Adelus (som også opptrer under namnet Lucie-lille). Mens han tener i kongsgarden, innyndar broren Peder seg hos Adelus og overtlyder henne om at Ebbe er død. Adelus går med på å gifte seg med Peder. Men i kongsgarden drøymmer Ebbe vonde draumar – borga hans står i lys loge, og både mor hans og kjærasten brenn inne. Ein ven tolkar draumen. Den betyr at broren Peder held bryllaup med festarmøya hans. Kongen gjev Ebbe lov til å reise heim, og etter å ha sprengride dag og natt, kjem han til bryllaupsgarden. Men det er for seint. Adelus vil ikkje bryte med Peder. Alt raknar for Ebbe Skammelsson, han drep kjærasten og broren og lemlestar begge foreldra. Så må han røme fredlaus av landet og leva borte frå folk, slik det står i omkvedet: «For-di [derfor] trer Ebi Skamell-søn saa mangan sti vildtt» (DgF VI, s. 223).

I 1847 skreiv Jørgen Moe opp ein fyldig variant av «Ebbe Skammelsson» etter Bendik Ånundsson Sveigdalen frå Skafså. Bendik Sveigdalen har truleg lært seg visa anten direkte eller indirekte etter eit *Tragica*-flygeblad. Vi kjenner til fleire slike både frå 1600- og 1700-talet. Ei jamføring mellom dei to første strofene i Bendiks variant med tilsvarende *Tragica*-strofer viser både likskap og ulikskap. Men det er ingen tvil om kva som er kjelda for den norske songaren, som likevel justerer sin eigen tekst i retning av eige språk og eigen stil:



Den danske målarer og bilethoggaren Agnes Slott-Møller er kjend for dei historiske målarstykkane sine med emne frå dansk mellomalder og folkevisediktning. Illustrasjonen viser Ebbe Skammelsøn, mørk å sjå til, i bryllaupsgarden. Han blir helsa velkomen av dei to systrene sine. Ei eldre kvinne, kanskje mor hans, står i dørøpinga med eit dystert blick. I bakgrunnen dei andre bryllaupsgjestene.

Bendik Ånundsson:

Skammel han bor her su ond ei Øi
han æ baade Rik aa god
han have ou dei Sønine fem
dei tvo trør hverandre imod.

Fordi træder Ebbe Skammelson so mang ein vilstig.

Dei tri dei ere for lang tid dø
dei tvo dei liver i[g]jen
de vi eg for Sandhed seia
dei ære so raske Hofmænd

(http://www.bokselskap.no/boker/riddarballadar1/tsb_d_251_ebbeskammels-son 2. oktober, 2020).

Tragica:

Skammel hand boer sig Nør i Ty,
Hand er baade rjg oc kaad,

Høffske saa hafver hand Sønner fem,
De To gaa Verden imod.
Fordi træder Ebbe Skammelsøn saa mangel Sti vild.

De tre de ere for langden døde,
De to de lefve igjen;
Det vil Ieg eder for sanden sige,
De ere saa raske Hoffmænd
DgF VI, s. 239).

Både Bendik Ånundssons variant og variantar etter andre songarar sluttar med nokre strofer som inneheld eit nytt handlingsmotiv. Ebbe Skammelsøn trør ikkje lenger på ville stigar, han rir i alle retningar, jamvel i lufta. Det ser ut til at songarane har tenkt seg at Ebbe Skammelsøn har blitt teken opp i Oskoreia, ein ustyrlig flokk med drapsmenn, drukkenboltar og lausaktige kvinner som ifølgje tradisjonen for som eit uver gjennom lufta, helst ved juletider. Som drapsmann var Ebbe Skammelsøn kvalifisert til medlemskap i denne banden, som hadde Sigurd Fåvnesbane og Guro Rysserova som eit slags åndelege leiarar.

Ebbe han rie baa oust og vest
aa af enti Verdens Ende
han ha eigaang ei kjæraste viv
aa aldrig forgløymmer han hende.

De va Ebbe Skamelson
han rie baadi oust aa sud
det hev eg for Sandhed spurt
at han sviv her i Lufti enu

(http://www.bokselskap.no/boker/riddarballadar1/tsb_d_251_ebbeskammels-son 19. mai, 2020).

I den fyldige presentasjonen av «Ebbe Skammelsøn» i *Danmarks gamle Folkeviser* trekker Axel Olrik parallellar til islandske ættesagaer. Det er ikkje utan grunn. Drap og vald i ei og same slekt er berre eitt av fleire samanfalande motiv i saga og ballade. Lagnadsmotivet knyter også «Ebbe Skam-

melsson» til saga-sjangeren. Adelus *kunne* ha endra meining i siste sekund og gift seg med Ebbe, men innser at ei slik handling ville ført til tap av ære både for henne sjølv og Ebbe. Lagnaden vil det annleis. Og kanskje har Adelus fått eit glimt av Ebbes ustyrlege sinn, og sinne, som ho prøver å unngå?

Elles går det fram av handlinga at Ebbe Skammelsson helst vil unngå å drepa nokon. Han vil ri sin veg straks når han får vita at det er til ein bryllaupsgard han er komen. Først etter innstendige bønner frå mora og faren let han seg overtala til å bli. På bryllaupsfesten opptrer Ebbe først som skjenkjarsvein og deretter som bruresvein, det er han som lyser for brura på veg til brurekammeret i høgeloftet. I denne rolla får han høve til å tala med Adelus på tomannshand. Han avviser tilbodet om at ho skal vera som ei mor for han, det var til husfrue og ikkje til mor han hadde etla henne, seier han: «Iegh haffde actidtt eder til høstru / och icke till moder min.» Når ho så nektar å røme av land med han, dreg han sverdet og drep henne. Deretter går han til broren og fortel at brura sit bleik i senga og ventar på han. Kva forstår broren av det heile? I alle fall at Ebbe er rasande. I eit desperat forsøk på å berge livet tilbyr han broren den første natta med brura:

«Hør du, Ebi Skamilsen,
och kiere broder min:
iegh loffuer digh y dene natt
att soffue hos bruden min!»
(DgF VI, s. 224).

Vi anar at dersom Ebbe ikkje hadde drepe brura, kunne kanskje dette tilbodet endra situasjonen. Men nå er alt for seint. Ebbe, driven frå skanse til skanse, drep broren og lemlestar foreldra. Karl-Ivar Hildeman karakteriserer «Ebbe Skammelsson» treffande:

Koncentration, behärskning, dramatiskt sting och episk kraft, förmåga att ladda upp stämningen med ruvande känslospänning och göra katastrofen inte bara trovärdig utan psykologiskt ofrånkomlig: allt ställer Ebbe Skammelssons diktare i bredd med islänningarna. Han skapar en släkttragedi om kärlekssvek och känslouruption (Hildeman, 1967, s. 257).

Men det er ingen islandsk sagadiktar som har laga balladen om Ebbe Skammelsson. Likevel er den vestnordiske stilen og framstillingsteknikken til å ta og føle på. Då tenkjer eg ikkje minst på kontrasteringsteknikken, der to ulike personar eller motiv blir stilte opp mot kvarandre, ofte i same strofe, som i den følgjande, der Ebbes foreldre gjev han konkrete oppdrag å utføre med sikte på å normalisere situasjonen, få Ebbe til å godta det som har skjedd:

Hans fader badtt [bad] hanum y salen gaa,
 side aff di øuerste [øvste] bencki;
 hans moder fic [gav] ham kande y hondtt,
 badtt ham gaa att skiencke.

Det gjer seg gjeldande eit skriftleg-litterært preg som kan tyde på skriftlege forelegg for balladen. «Ebbe Skammelsson» ber preg av å vera ei norsk/vestnordisk vise, trass i det danskklingande namnet på helten og at handlinga er lagd til Thy på Jylland. Namnet er elles «hämtat från farfadern (Ebbe Skjalmsson) til den i Lenavisan besjungna Ebbe Suneson, handlingen bygger bl.a. på motiv ur St. Olavsmirakler och vissa språkdrag är obetingat norska», meiner Bengt R. Jonsson (Jonsson, 1990–1991, s. 311). Som ei rekke andre balladar har «Ebbe Skammelsson» gått vegen frå norsk seinmellomalder-og/eller renessansetradisjon, skriftleg eller munnleg, til danske renessansemanuskript. Eg tek utgangspunkt i A-teksten i Jens Billes handskrift (tidlegare kalla Steen Billes handskrift), skrive i Skåne (1555). Axel Olrik seier, ikkje utan grunn, at A-teksten avvik merkbart frå andre variantar (DgF VI, s. 198).

Jens Bille var eigar av dette handskriftet og har sjølv i løpet av 1550-åra skrive inn fleire viser der. Jens Bille var fødd på Varberg slott i Halland og var bror til Beate Bille, som altså var mor til Tycho Brahe, Anders Sørensen Vedels kjenning og ven. Jens Bille var son til Claus Bille og Lisbet Ulfstand og høyrde til ei dansk adelsslekt med norsk tilknytning. Claus Bille var høvedsmann på Båhus slott og arbeidde i 1530-åra iherdig for den danske kongens interesser i Noreg. Då den lutherske hertug Christian var i ferd med å sikre seg makta i Noreg, drog Claus Bille som utsending til Olav Engelbrektsson i Trondheim, der han vart arrestert av den norske erkebi-

skopen. I 1548 deltok Claus Bille i hyllingsferda som den danske hertug Frederik gjorde til Oslo (https://nbl.snl.no/Claus_Bille 2. oktober 2020).

Eske Bille, ein annan sentral aktør i reformasjonstida i Noreg, var søskenbarn til Claus Bille. Vi ser altså at medlemmer av Bille-slekta på 1500-talet hadde interesser og ærend i Noreg, og at medlemmer av slekta gjorde seg gjeldande som vise-interesserte.

Nedanfor presenterer eg strofene 1, 2, 4, 5, 7 og 30 i A-teksten av «Ebbe Skammellsson» (i alt på 36 strofer) frå Jens Billes handskrift. Eg kommenterer strofene fortløpande, særleg med tanke på å vise korleis ein norsk undertekst er til stades og slår gjennom i overflateteksten. Vidare tek eg sikte på å klarleggje den vestnordiske framstillingsteknikken i vidare forstand. Dette er sjølvsagt viktig for å få fram kva som eigentleg står i denne gamle viseteksten.

(1)

Skamell bor i Tye,
bode righ och urditt kaadtt,
saa høuiske haffuer handtt søner V [fem],
di II [to] fors ilde adtt.

For-di trer Ebi Skamell-søn saa mangel sti vildtt.

I opningsstrofa får vi ein kort, men likevel viktig presentasjon av slekta der handlinga utspelar seg. Det er eit vanleg trekk i sagadikting at handlinga byrjar med ein slektspresentasjon, først deretter løfter dikteren fram hovudpersonane. Det er to søner det dreiar seg om i visa. Desse to skil seg ut frå dei tre andre brørne som også blir nemnde, nærmast som kontrast til dei to som *fors ilde adtt*. På norrønt ville det heite at dei *þeir foru illa át* = *dei for ille át* (slik det framleis kan seiast på norsk). Sønene skikka seg altså ille, slik at det gjekk gale med dei, jamvel om alle fem i utgangspunktet var høviske, slik gode riddarar skal vera. Det er verdt å merke seg den inverterte, norrøn-inspirerte ordstillinga: *saa høuiske haffuer handtt søner V*, der *høuiske* blir stilt framfor verbalet *haffuer*, og der dei to ledda *høuiske* og *søner* er skilde. I dei aller fleste seinare oppskrifter blir formuleringa om at sønene *for ille át* bytt ut med eit uttrykk som har vore meir forståeleg for danske tilhøyrarar og lesarar, jf. formuleringa i *Tragica: De To gaa Verden imod*.

Om Skammel heiter det at han er *bode righ och urditt kaadt*. Dette lovar godt. Adjektivet *righ* går tilbake på norrønt *ríkr* = *mektig*. Den som er rik, har all grunn til å vera lystig og glad, og det er dette adjektivet *kaadt* betyr, av norrønt *kátr*. Men kva tyder *urditt*? Det er berre A-varianten som inneheld dette uttrykket. At det ikkje er blitt forstått, er openbart. I den danske E-teksten heiter det *offuer-kaad*, glad til overmål, noko som gjev ei viss meining. I *Tragica* står det berre at Skammel er *baade rjg oc kaad*, og det er denne litt slappare formuleringa som er den vanlege. Den som skreiv A-teksten inn i Jens Billes visebok, har truleg ikkje forstått kva *urditt* tyder, og har kanskje skrive av eit eldre norsk manuskript. Men det finst eit norrønt adjektiv *yfrinn* som også kan skrivast *ørinn* = fullnøyande, rikeleg, tilfredsstillande. Dette adjektivet må liggja til grunn for *urditt*. Dette er poenget for dikteren, å gjera merksam på den harmoniske og tilfredsstillande tilstanden som rår, før tragedien bryt laus. Omkvedet strekar under den tragiske tematikken i balladen: Ebbe Skammelsson blir lyst fredlaus og må vandre på ville vegar. Her ligg det norrøne uttrykket *fyrir því* til grunn for det lettare forståelege *for-di*.

(2)

Ebi handtt tiener y konningens gaardt
 bode for guldtt och fe;
 Peder hans broder lader bøge itt skib,
 handt reyser op seyle-tre.

Med denne strofa byrjar handlinga. Dei to brørne som for ille åt, står i sentrum og blir stilt antitetisk mot kvarandre, med to linjer til kvar. Som nemnt er dette ein vanleg framstillingsteknikk i saga-inspirert dikting, ikkje minst i vestnordiske balladar. Ebbe tener altså i kongsgarden, der han – utan at det blir sagt direkte – gjer det godt. Han får god løn i form av *guldtt och fe, gull og pengar*. Som kjent tyder det norrøne *fé* pengar, rikdom. Men vi må også konsentrere oss om broren. Peder let byggje eit skip, får vi vita, og *reyser op seyle-tre*. Det norrøne ordet for mast, *siglu-tré*, ligg til grunn for *seyle-tre* (jf. også *siglu-rá* = tverrstong på masta). I ei rekke vestnordiske balladar byrjar handlinga på tilsvarande måte, ved at ein av dei sentrale personane heiser segl og legg ut på ei sjøreise. I ei av dei første strofene i «Åsmund Frægdegjæva» (TSB [E 145](#)) heiter det tilsvarande:

Så heiste dei opp det silkeseglet,
så høgt i seglerå.
Dei strauk ikkje seglet på bunken [dekket] ned,
før dei Trollebotnen såg
(Solberg, 2003 b, s. 134).

Grunnen til at Peder legg ut på ei sjøreise, er at han vil leite opp Ebbes kjærast og tala med henne. I A-varianten heiter ho Lucie-lile:

(4)
«Hell sider y, iomfru Luce-lile,
y sier her Ebi kler:
her Ebi tiener y koningens gaardtt,
handtt spotter eder och heder.»

Som vi forstår, er det Peder som talar i strofa. Han helsar jomfru Lucie med den opphavleg norrøne helsingsformelen *heill*, uskadd, frisk, vel til mote. «Vel til mote sit De her, jomfru Lucie», slik kan førstelinja omsetjast. «De syr klede for herr Ebbe», held han fram. Verbet *sier* er presens av det norrøne *sýja* = sy. Situasjonen tilseier at det er brudgomsskjorte jomfru Lucie syr, og det vil igjen seia at bryllaupet mellom Ebbe og henne er planlagt å skje om ikkje lang tid. Derfor må Peder handle raskt om han vil vinne brorens kjærast, og det ser vi at han gjer i dei neste linjene. Ebbe *spotter eder och heder*, påstår han overfor Lucie-lille, han spottar og hånar/hæder Dykk. Det er presensforma av det norrøne verbet *hæða* som blir brukt i Peders replikk, jf. elles substantivet *hådingsord* med tilsvarande innhald. Ordlegginga med to parallelle verb og objektet plassert mellom *spotter eder och heder*, har ein umiskjenneleg norrøn klang.

(5)
Det suaritt iomfru Lutie-lile,
och suaritt hun for sigh:
«Handtt spotter ingen stoltt iomfru,
endt halle sier migh.»

Jomfru Lucie let seg ikkje vippe av pinnen, ho trur ikkje at Peder talar sant. Ebbe spottar inga stolt jomfru, seier ho, jf. elles epitetet *stolt*, vanleg i vest-

nordiske viser. Så kjem ei tilsynelatande mystisk formulering: *endt halle sier migh*. Her har vi å gjera med det norrøne uttrykket *holfu siðr = langt mindre*. Jomfru Lucie-lille kjenner seg viss på at Ebbe aldri ville spotte noka stolt jomfru, og langt mindre henne. Ho har altså lært Ebbe å kjenne som ein høvisk, riddarleg mann. Dermed må Peder trekke neste kort opp av ermet, og presenterer ei ny løgn: Ebbe er død. Han døydde i fjor. Jomfru Lucies svar følgjer deretter i strofe 7, ei parallellstrofe til strofe 5:

(7)

Suaritt dett iomfru Luce-lile,
 och suaritt hun for sigh:
 «Halle mere skade for y der-aff,
 endtt iegh venter migh.»

Her kjenner vi igjen formelen *halve mere*, på norrønt *holfu meir*, den svarar til *holfu siðr* i strofe 5, og er bevisst brukt for å skape parallellitet mellom dei to strofene. Dobbelt så stor skade vil Peder få av Ebbes død som ho sjølv, seier jomfru Lucie. Kva meiner ho med det? Jomfru Lucie meiner kanskje at Peder er meir avhengig av broren enn han sjølv trur, og at tapet i lengda blir verre å bera for han enn for henne. Begge har likevel lide eit stort tap ved Ebbes død. Enden på det heile blir likevel at jomfru Lucie går med på å trulova seg med Peder. Det blir drukke festar-øl straks, og bryllaupet blir fastsett.

Under bryllaupet skjer så tragedien, som vi har sett. Ebbe tek livet av den kvinna han helst vil ha her i verda, men som hans eigen bror har lokka frå han, ved svik:

(30)

Dett vor Ebi Skamell-søn,
 handtt sitt suer [sverd] udt-dro;
 dett vor Luce-lile,
 handt till iorden voff [hogg].

Denne strofa markerer det dramatisk-tragiske høgdepunktet i balladen. Ebbe Skammelsson greier ikkje å tenkje på at broren skal få jomfru Lucie. Og framfor alt orkar han ikkje å høyre frå hennar eigen munn, slik han gjer i føregåande strofe, at han ikkje vil koma nokon veg om han drep broren.

Då vil han også miste henne, seier ho, så kan han syrgje seg sjølv i hel «som villen full [fugl] aa qviste». Men det er rimorda vi skal konsentrere oss om: *udt-dro*, og det språkleg sett håplause *voff*. Til grunn for *udt-dro* ligg det norrøne verbet *draga* / *draga sverð*, som i preteritum blir *dró*. Rimordet *voff* må vera preteritumsforma *hjó*, av *hoggva* = *hogge*, gjerne brukt i samband med nettopp sverd- og øksebruk. Strofe 30 dukkar elles opp som parallellstrofe (35) når Ebbe drep broren, berre med Peders namn i staden for Lucie-lilles.

Eit par av dei danske renessansevariantane og like eins ei svensk viseform inneheld eit anna sluttmotiv enn det vi har i A-teksten etter Jens Bille. Her let Ebbe seg slå med jernband om fot og hand, som sjølvpålagd straff for drapa han har utført. Med jernband om kroppen lever han i mange år og ferdast i mange land:

Ebbe hand luod seeg iarne-slaa
 buode om fuod [fot] och hand,
 sydden [sidan] thrad hand saa mangenn wyld stied [stig]
 saa uuitt y fremede land.

Thett wor Ebby Skamellsenn,
 gyck offuer Peders graff:
 alle wor dy iarne-boond
 dy sprang hanom selleff aff.

Thett wor Ebby Skaamellsenn,
 hand ragtte op hinnder synne:
 «Loffuet werre Gud-fader y hiemer-rig,
 forlaatt er synder mynne!»
 (DgF VI, s. 227).

Ein vakker dag spring jernbanda av han, eit tydeleg teikn på at syndene endeleg er sona. Det er mogleg at dette motivet er sekundært, men det må i så fall likevel ha kome på plass tidleg i Ebbe-balladens historie. Motivet er lånt frå ei mellomalderlegende om Olav den heilage og undergjerningane hans. Som vi ser av teksten nedanfor, inneheld legenda trekk som må ha inspirert balladediktaren, og ikkje berre motivet med jernbanda. Det heile

framstår som eit interessant døme på litterær gjenbruk og viser sambandet mellom norrøn litteratur og balladediktinga.

Ein ridдар vestafrå England kom til den heilage kong Olav. Han hadde kome i ei frykteleg naud. Han hadde slåst med bror sin om arv, og han vart banemannen både til han og mor si i eitt åtak, då ho ville skilje sønene sine. Han sa at han ikkje hadde kjent henne sidan blod og harme og sveitte fall over augo hans, og han trudde ho var frilla til broren. Etter denne synda underkasta han seg med anger smertefulle botsøvingar. Han bar på seg mange jarn mange vintrar og oppsøkte heilage stader vide om i verda. Han hadde berre det til mat og klede som folk gav han ubedde.

Då han kom til Kristkyrkja i Nidaros, bar han enno to jarn på seg, det eine om overarmen, det andre rundt akslene og ned under handa, det var bøygt og hadde sterke naglar, og gjekk rundt brystet og ryggen. Men då messa byrja pinsedag i Kristkyrkja, då spratt jarnet av handa hans og fauk langt bort. Då syntest det han vere endå større grunn til å vente der på Olavsmesse etter som han høyrde sagt at det var då dei fleste vart fridde or naud der.

No kom Olavsmesse då heilagdomen vart boren kring kyrkja, og med Guds miskunn og forbøna til den sæle kong Olav så brast jarnet av denne mannen, og det brast i tre luter, jarnet som hadde lege kring herdane og brystet på han. Det hadde vore slege av det sverdet som han gjorde udådsverket med. Prestane stemde deretter i Te Deum, og lekfolket song Kyrie eleison og lova den allmechtige Gud og hans blodvitne, den sæle kong Olav, som oppnår alle dei jartegner som er skrivne ned her, og eit utal andre av den same, Herren vår Jesus Krist, som med Faderen og Den Heilage Ande lever og råder, Gud i all æve. Amen (Mundal [utg.], 1995, s. 14–15, 190–1911).

I dette essayet har eg skrive om tilhøvet mellom danske og norske viser, og vidare om nokre sider ved tilhøvet mellom dansk og norsk språk og litteratur i *dansketida* – frå dei to viseutgåvene av Anders Sørensen Vedel (1591) og Peder Syv (1695) såg dagens lys, og fram mot 1814. Emnet er omfattande, og eg skulle gjerne ha skrive meir – men eg vonar at eg lykkast med å formidle noko av det interessante som ligg i dette stoffet. *Dansketida* er ei ganske vanleg norsk nemning, gjerne brukt om perioden frå 1380 til 1814 då Noreg hadde kongefelleskap eller var i union med Danmark, eller alternativt om tida frå reformasjonen og det danske statskuppet i 1536, og fram mot 1814.

Det er i denne tydinga eg har brukt dansketidsnemninga her. I Noreg har litteraturhistorikarar og historikarar skrive mykje – og temmeleg ulikt – om dansketida. Dette skal eg ikkje koma inn på her. I staden vil eg understreke kor mykje verdifullt og på alle vis positivt det kom ut av Vedels og Syvs ytre sett beskjedne visebøker, for visesongarar og viseinteresserte både i Noreg og Danmark.